

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İktisâdî Düşüncenin İkilemi: Liberalizmden Millî İktisada Geçiş (1908-1918) Ekseninde İttihad ve Terakkî Politikaları

Dr. Taceddin Kayaoğlu

Araştırmacı, jqsms.submissions@gmail.com

Özet

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemdeki (1908–1918) iktisadî düşünce dönüşümünü, liberalizm ve millî iktisat paradigması arasındaki çatışma ekseninde incelemektedir. İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin ilk yıllarda benimsediği liberal iktisat anlayışı, serbest teşebbüs ve bireysel girişim özgürlüğünü öne çıkarırken; Balkan Savaşları sonrası gelişen milliyetçi yönelim, devletçi ve korumacı Millî İktisat politikalarının yükselmesine yol açmıştır. Çalışma, Mehmet Câvid Bey'in temsil ettiği klasik liberal yaklaşımı Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in öncülük ettiği millî iktisat düşüncesiyle karşılaştırmakta; bu iki eğilimin tarihsel bağlamını, ideolojik temellerini ve uygulamadaki sonuçlarını analiz etmektedir. Ayrıca, kapitülasyonların kaldırılması, millî bankacılığın kurulması ve harp zenginleri olgusuyla birlikte Millî İktisat politikalarının toplumsal ve ahlâkî etkileri tartışılmaktadır. Sonuç olarak, İttihad ve Terakkî dönemi, Cumhuriyet'in devletçilik ilkesi ve ekonomik bağımsızlık anlayışının tarihsel köklerini oluşturan bir iktisadî dönüşüm dönemi olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İttihad ve Terakkî, Liberalizm, Millî İktisat, Câvid Bey, Ziya Gökalp, Ekonomik Milliyetçilik.

The Dilemma of Economic Thought in the Late Ottoman Empire: From Liberalism to National Economy (1908–1918) in the Context of the Committee of Union and Progress Policies

Abstract

This article examines the transformation of economic thought in the Ottoman Empire between the Second Constitutional Era and the end of World War I (1908–1918), focusing on the tension between liberalism and the doctrine of the “National Economy.” The study analyzes how the Committee of Union and Progress (CUP) initially adopted liberal economic principles emphasizing free enterprise and individual initiative, but later shifted toward statist and protectionist policies under the influence of nationalist ideology after the Balkan Wars. By comparing the liberal economic views of Mehmed Cavid Bey with the nationalist and solidarist ideas of Ziya Gökalp and Tekin Alp, the article explores the theoretical and practical implications of this paradigm shift. It also discusses the abrogation of the Capitulations, the establishment of national banking institutions, and the emergence of “war profiteers” as reflections of the socio-economic and moral dimensions of this transformation. Ultimately, the CUP era represents the historical foundation of the statist economic philosophy and the quest for national economic independence that would later shape the early Republican period.

Keywords: Ottoman Empire, Committee of Union and Progress, Liberalism, National Economy, Mehmed Cavid Bey, Ziya Gökalp, Economic Nationalism.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrûtiyet'in ilanıyla başlayan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan on yıllık dönemi (1908-1918), ülkenin iktisâdî düşünce ve politika tarihinde, temel felsefî akımların çarpıştığı ve radikal yön değişimlerinin yaşandığı bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu kritik süreç, İttihad ve Terakkî Cemiyeti (İTC) hükümetlerinin başlangıçta benimsediği liberal iktisat ilkelerinin, yaşanan siyâsî ve askerî travmalar, bilhassa Balkan Savaşları'nın (*Balkan faciası*) meydana getirdiği varoluşsal kriz karşısında hızla terk edilerek, yerine *korumacı* ve *devletçi* karakterli Millî İktisat politikalarının ikame edilmesiyle özetlenebilir. Başlangıçta Cemiyet içerisinde Mehmet Câvid Bey gibi Selânik kökenli aydınların savunduğu liberalizm, serbest piyasayı ve bireysel teşebbüsü (*teşebbüs-i şahsî*) mutlak bir kalkınma yolu olarak görmüş, ancak bu kozmopolit yaklaşım, mevcut ekonomik yapıyı değiştirmede ve Müslüman-Türk unsuru iktisâdî hayata entegre etmede başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın ardından, Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi ideologlarca teorik temelleri atılan ve Kara Kemal gibi uygulayıcılarca pratiğe dökülen “Millî İktisat”, ulusal bir burjuvazi oluşturma ve ekonomideki gayrimüslim unsurun etkinliğini kırma hedefini merkeze koymuştur. Bu makalenin temel amacı; İttihad ve Terakkî iktidarı döneminde belirginleşen bu iki zıt iktisâdî düşünce akımını (Liberalizm ve Millî İktisat) tarihsel ve kavramsal bağlamda incelemek, politikaların uygulanışındaki kırılmaları ve bu çatışmanın modern Türkiye Cumhuriyeti'ne miras bıraktığı *devletçilik-liberalizm* ikileminin kökenlerini analitik bir üslûpla ortaya koymaktır. Çalışma, dönemin iktisâdî arayışlarını, salt teorik bir tartışmadan ziyade, devletin hayatta kalma mücadelesinin pratik yansımaları olarak ele alacaktır.

Liberal İktisat, Bireycilik ve Serbestiyet İlkesi: Mehmed Câvid Bey'in Konumu

İttihad ve Terakkî döneminin iktisâdî düşünce dünyası, Batı'dan devralınan ve millî kimliğin inşasıyla harmanlanmaya çalışılan iki karşıt paradigmanın egemenliği altındadır: *Klasik liberalizm* ve *iktisâdî milliyetçilik* (Millî İktisat). Bu iki akım, Osmanlı'nın modernleşme arayışının felsefî zeminini oluşturmuştur.

Liberal iktisat, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla (1839) başlayan süreçte Osmanlı siyâsî ve iktisâdî yaşamına nüfûz etmeye başlamış ve “özel mülkiyet” kavramının kabulüyle kurumsallaşma yolunda önemli bir adım atmıştır. Bu akımın II. Meşrûtiyet dönemindeki en güçlü kuramsal temsilcisi ve uygulayıcısı, İttihad ve Terakkî Cemiyeti üyesi ve defalarca Mâliye Nâzırlığı görevini üstlenmiş olan Mehmet Câvid Bey (1875-1926)'dir¹.

Osmanlı Devleti'nde liberal ekonomi anlayışının teorik temellerinin tanınması ve pratikte uygulanması sürecinde en etkili isimlerden biri hiç şüphesiz Mehmed Câvid Bey olmuştur. Batı dünyasında etkisini giderek artıran liberal iktisat ekolünü Osmanlı coğrafyasına taşıyan Câvid Bey, Türkiye iktisadının modernleşmesi yönünde önemli adımlar atan öncü bir devlet adamı ve düşünürdür. Her ne kadar liberal iktisat düşüncesinin ilk temsilcisi olarak nitelendirilmese de, bu düşünceyi somut politikalar düzeyinde uygulamaya koyan ilk Osmanlı devlet yöneticisi olduğu söylenebilir².

Câvid Bey'in ekonomik görüşleri, Osmanlı'da iktisâdî düşüncenin modernleşme sürecinde kritik bir dönüm noktasını temsil eder. Onun en dikkat çekici yönü; klasik iktisat teorisinin temel ilkelerini Osmanlı toplumunun yapısal sorunlarıyla uzlaştırma çabasında görülür. Bu yönüyle Câvid Bey, çağdaşları arasında özgün bir konuma sahiptir. Neşrettiği eser ve makalelerin incelenmesi, onun liberal iktisat çizgisinden belirgin bir sapma göstermediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, olağanüstü dönemlerde -örneğin savaş veya siyâsî buhran süreçlerinde- pragmatik yaklaşımlar geliştirdiği, yani liberal ilkeleri korumakla birlikte şartların gerektirdiği ölçüde esneklik gösterdiği gözlemlenir.

Selânik doğumlu olan Câvid Bey'in fikirleri, klasik iktisat teorisinin temel taşları olan Adam Smith (1723-1790), David Ricardo (1772-1823) ve Frédéric Bastiat (1801-1850) gibi düşünürlerden

¹ Biyografisi hakkında toplu bir bilgi için bkz. Selim İlkin, “Mehmed Câvid Bey”, *TDV, İA.*, c. 7, İstanbul 1993, s. 175-176. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 2, İstanbul 2010, s. 75 n. 7, 84, 87, 297, 437 n. 39, 602; Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, Ankara 1955, c. 2, s. 29-49.

² Zeynep Günay, “Geç Osmanlı Dönemi Modern İktisadi Yaklaşımlar: Mehmet Câvid Bey Örneği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 10 (2025), Sayı: 2, s. 1828.

esinlenerek şekillenmiştir. Câvid Bey, toplumun refah seviyesini artırmanın yolunu bireysel girişimde (*teşebbüs-i şahsî*) ve serbest ticarete (*serbestî-i ticâret*) görmüş, bu görüşleri *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası* gibi yayın organlarında savunmuştur. Ona göre devletin iktisâdî hayattaki rolü; bireyin çıkarları doğrultusunda serbestçe hareket edebilmesi için gerekli koşulları sağlamak ve ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla bir “hakem misyonu” üstlenmekle sınırlı kalmalıdır³. Liberal devlet görüşünü; “Devlet, millet halinde kurulmuş olup, en büyük görevi emniyet ve selâmete ilişkin olan hizmetidir ki bu da hem dâhilî hem hâricîdir” şeklinde ifade etmiştir⁴. Câvid Bey, servet eşitsizliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen sosyalizm propagandalarına karşı çıkmış, rekabetin ve özel mülkiyetin toplumun ilerlemesi için gerekli motivasyonu sağladığına inanmıştır. Ayrıca, sermayenin ülkeye medeniyet getireceği inancını taşıyan Câvid Bey, Osmanlı toplumunun kalkınmasını, doğal koşullarına uygun alanlarda, yani tarım ve ticaretin geliştirilmesinde görmüş⁵, sanayileşme yanlılarını [Moiz Kohen (Tekinalp), Sosyalist Parti milletvekillerinden Selânik Mebusu Dimitar Vlahof Efendi vs.] ise “duygusallıkla” itham etmiştir⁶.

Millî İktisat ve Korumacılığın Felsefî Kökleri: Alman Ekolü ve Solidarizm

Millî İktisat, liberalizmin *kozmpolit* ve *milliyetsiz* addedilen yapısına tepki olarak, özellikle 1913’ten sonra İttihad ve Terakkî Cemiyeti’nin (İTC) ana programını oluşturmuştur. Bu akımın felsefî kökleri, İngiliz ve Fransız liberalizmine karşı bir duruş geliştiren Alman Tarihçi Okuluna ve özellikle Friedrich List (1789-1846)’in koruyucu gümrük tarifeleri tezine dayanır. Millî İktisat ideologları, klasik iktisatçıların savunduğu *serbestî-i mübâdele* ilkesinin aslında sanayileşmiş İngiltere’nin kendi “millî iktisadı” olduğunu ileri sürmüştür.

³ Günay, *a.g.m.*, s. 1829.

⁴ Mehmet Câvid, *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, s. 14’ten naklen, Günay, *a.g.m.*, s. 1834.

⁵ Mehmet Câvid Bey’in siyâsî hayatı ve iktisat düşüncesi hakkında fikir sahibi olabilmek için en önemli kayıtlar, onun kaleme aldığı günlükleridir. Geniş bilgi için bkz. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, (Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar), c. 1-4, TTK Ankara 2014.

⁶ Günay, *a.g.m.*, s. 1838-39.

Ziya Gökalp (1876-1924), ulusun *ictimâî bir küll-i tâm* (organik bütünlük) olduğunu savunmuş, Almanya'nın izlediği *harsî birlik, iktisâdî birlik ve siyâsî birlik* şeklindeki üç aşamalı yolu Türkler için de mefkûre olarak belirlemiştir. Bu model, devletin ekonomiyi yönlendirmesini ve dışa karşı koruyucu politikalar izlenmesini zorunlu kılmıştır. Tekin Alp (Moiz Kohen) (1883-1961)⁷, *İktisâdiyat Mecmuası*'nın başyazarı olarak, iktisâdî hayatı “Aile İktisadı”, “Şehir İktisadı” ve “Millî İktisat” olarak üç safhaya ayırarak, millî iktisadın nihâî bir gelişim aşaması olduğunu öne sürmüştür.

Tekin Alp'in diğer önemli bir kavramsal katkısı; bu milliyetçi iktisadı *Solidarizm* (Teshânüdcülük) öğretisi ile desteklemesidir. Durkheim (1858-1917) sosyolojisinden esinlenen Solidarizm; bireycilik ile toplumculuk arasında bir orta yol bularak sınıf çatışmasını reddetmiş, devlete *jandarma* rolünden ziyade *toplumsal hayatı düzenleyici ve yönlendirici pozitif işlevler* yüklemiştir. Bu felsefî altyapı, İttihadçılara, piyasaya müdahale etme ve *millet-i hâkime* olan Müslüman-Türk unsuru kayırma politikaları için meşrûiyet sağlamıştır.

1908 Devrimi sonrasında Osmanlı toplumunda iktisâdî düşünce alanında önemli dönüşümler yaşanmış, “serbestî” kavramı üzerinden bireycilik ve girişim özgürlüğü tartışmaları öne çıkmıştır. Bu dönemde “hürriyet” ve “istiklâl” gibi kavramlar, bireysel teşebbüs ve mülkiyet özgürlüğü ile ilişkilendirilmiş; “teşebbüs-i şahsî” ve “menfaat-i şahsiye” kavramları liberal ekonomik düşüncenin Osmanlı'daki izdüşümleri olarak tartışılmıştır. Özellikle Mehmed Câvid Bey gibi düşünürler, klasik liberal iktisat anlayışını savunmuş, ferdî çıkarı ve ekonomik özgürlüğü toplumsal ilerlemenin ön koşulu olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı, bu liberal öğretilerin uygulanmasını sınırlamıştır.

⁷ Bkz. Murat Kılıç, “Tekinalp”, *TDV, İA.*, (c. EK-2), Ankara 2019, s. 586-587. Tekinalp (Moiz Kohen) aynı zamanda Ziya Gökalp'in öncülüğünde İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin maddî desteğiyle 12 Temmuz 1917'de haftalık olarak yayımlanmaya başlayan *Yeni Mecmua*'da da siyâsî ve ictimâî konularda yazılar kaleme almıştır. Bkz. Alim Kahraman, “Yeni Mecmua”, *TDV, İA.*, c. 43, İstanbul 2013, s. 429.

Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde, savaş koşulları ve millî dönüşüm fikri, Osmanlı iktisâdî düşüncesini farklı bir eksene taşımıştır. Bu süreçte Ziya Gökalp'in etkisiyle “millî iktisat” düşüncesi ortaya çıkmış ve “Alman modeli” önemli bir esin kaynağı olmuştur. Kurtuluşun Alman saflarında aranır olması, Alman devlet modeline özlemi de beraberinde getirmiş; Alman Tarihçi Okulunun etkisiyle “Millî İktisat”, İttihadçı kesimde giderek yandaş bulmuştur. Gökalp, “*istiklâl bir kılıçtan daha keskindir*” diyerek, ekonomik bağımsızlığı ulusal varlığın temel şartı olarak görmüştür.

Alman devlet modeli, özellikle Friedrich List'in “millî iktisat” öğretisi aracılığıyla Osmanlı düşünürlerince benimsenmiş; sanayiye dayalı ulusal ekonomi kurma fikri yaygınlaşmıştır. Tekin Alp ve Ahmed Şuayb gibi yazarlar, Osmanlı iktisat çevrelerinde Alman iktisâdî korumacılığını bir kalkınma modeli olarak öne çıkarmışlardır. Meşrûtiyet döneminde liberal düşüncenin yerini alan bu yeni yönelim, Osmanlı aydınları arasında giderek güç kazanmıştır. List'in “millî ekonomi” (*Nationalökonomie*) anlayışı, klasik iktisadın bireyci ve evrenselci yapısına bir alternatif olarak görülmüştür.

Tekin Alp ve benzerleri, List'in görüşlerini Türk toplumunun gelişme modeline uyarlamaya çalışmış, “iktisâdî bağımsızlık” düşüncesini siyâsî bağımsızlığın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir. Böylece “millî iktisat” öğretisi, yalnızca ekonomik bir teori değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik bir yönelim haline gelmiştir⁸.

⁸ Osmanlı düşünce dünyasında “millî iktisat” anlayışı, kısa süre içinde entelektüel çevrelerde güçlü bir karşılık bulmuş ve iktisâdî bağımsızlığın simgesel söylemlerinden biri haline gelmiştir. 1915 yılının sonbaharında yayımlanmaya başlayan *İktisâdiyât Mecmuası*, “millî iktisada doğru” şiarını benimseyerek bu düşüncenin teorik zeminini oluşturan başlıca yayın organı olmuştur. Dönemin politik atmosferi içinde İttihad ve Terakkî'nin desteğini arkasına alan dergi, “millî iktisat” öğretisini hem ideolojik hem de metodolojik bir çerçevede yaymayı amaçlamıştır.

Savaş yıllarında Osmanlı kamuoyunun en etkili dergilerinden biri olan *Türk Yurdu*, “millî iktisat” düşüncesinin benimsenişini “von List'in millî iktisat esaslarını kendine başlangıç ve kaynaklık teşkil eden” *İktisâdiyât Mecmuası* ile somutlaştırmış; bu dergiyi, dönemin ekonomik milliyetçilik akımının en belirgin göstergesi olarak değerlendirmiştir. *İktisâdiyât Mecmuası*'nın ilk sayısında yayımlanan “Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru” başlıklı makalede, Türk milletinin ekonomik kalkınma yolunda Almanya'yı örnek alması gerektiği vurgulanmış; Almanya'nın kısa bir zaman diliminde ulusal ekonomisini inşa ederek güçlü bir sanayi toplumu hâline geldiği belirtilmiştir.

Bu dönemde “Türk burjuvazisi”nin oluşturulması da millî iktisadın temel hedeflerinden biri olarak görülmüştür. Ahmed Muhiddin ve Ziya Gökalp gibi isimler, Osmanlı toplumunun tarımsal yapısından sıyrılıp sanayileşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre Osmanlı toplumunun geri kalmışlığının temel nedeni; ekonomik yapının “büyük köy” niteliğinde kalması ve millî bir sermaye birikiminin oluşamamasıdır. Dolayısıyla millî iktisat; ekonomik bağımsızlığın yanında modern bir Türk toplumunun da inşasını hedeflemiştir. Bu anlayış, Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına uzanan süreçte, ekonomik milliyetçiliğin temel dayanaklarından birini oluşturmuştur⁹.

İdeolojik Kırımlar ve Uygulamadaki Yansımalar: Balkan Faciası, Liberalizmin Çöküşü ve Kapitülasyonların Kaldırılması

İTC’nin iktisâdî politikaları, başlangıçtaki liberal retoriğe rağmen, imparatorluğun hızlanan çözülüşü karşısında hızla ve zorunlu bir şekilde devrimci bir milliyetçiliğe evrilmiştir. İkinci Meşrûtiyet (1908-1920) sonrası ilk dönemde uygulanan liberal iktisat politikaları, Osmanlı toplumunda yarım yüzyıldır süregelen liberal düşüncenin ve *teşebbüs-i şahsî* ilkelerinin kurumsallaşma çabasıydı. Ancak bu serbestiyet, Balta Limanı Ticaret Antlaşması’ndan (16

Derginin savunduğu görüşe göre Almanya’nın iktisâdî yükselişinin ardında “milliyet” ilkesi yatmaktaydı. Bu bağlamda “millî iktisat” bir Alman ürünü olarak görülmüş, hatta mecâzî biçimde “made in Germany” damgasını taşıyan bir fikir olarak tanımlanmıştır. Friedrich List’in düşünceleri, derginin nazarında yalnızca bir iktisâdî model değil, aynı zamanda bir uygarlık projesinin de temellerini teşkil etmekteydi. List’in öncesinde Alman halkının bugünkü ekonomik kudretine erişmesinin hayâl bile edilemeyeceği ifade edilmiş, “List, nasyonal ekonomi esaslarını bulduktan sonra bütün millet onları düstûr ittihaz etmiş ve bu sayede az bir müddet zarfında bunca terakkilere mazhar olmuştu” denilerek onun tarihsel rolü yüceltilmiştir.

Mecmuaya göre, “Alman hayatında her hususta milliyet hâkim olduğu gibi iktisatta da her şey millî nokta-i nazardan muhakeme oluyor”du. Bu tespit, Osmanlı düşüncesinde iktisâdî kalkınmanın yalnızca teknik bir mesele olmayıp, aynı zamanda millî bir bilinç sorunu olduğunu ortaya koyuyordu. Dergi yazarları, Osmanlı Türklerinin de aynı yolu izleyerek kendi ekonomik yükselişlerini milliyet esasına dayandırmaları gerektiğini savunmuşlardır.

Bu anlayış çerçevesinde Türk aydınları, Almanya’nın 1870 savaşı sonrasında gösterdiği ekonomik dirilişi örnek bir model olarak görmüşlerdir. Alman ulusunun tarımdan sanayiye, ticaretten teknolojiye kadar her alanda elde ettiği başarının temelinde “millî iktisat” ilkelerine sıkı sıkıya bağlılık bulunduğu dile getirilmiştir. Osmanlı iktisat çevrelerine göre, Türk milletinin de aynı kararlılıkla hareket etmesi hâlinde kısa sürede ekonomik bağımsızlığını kazanması ve modern bir üretim toplumu hâline gelmesi mümkün olacaktı. Geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 13-14.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 12-17.

Ağustos 1838)¹⁰ beri süregelen dışa bağımlılığı derinleştirmiş ve rekabet zihniyetinden yoksun Müslüman sanatkâr ve esnafın daha da yoksullaşmasına neden olmuştur. Bu durum, iktisâdî faaliyetlerin ezici çoğunluğunun zaten Rum, Ermeni ve Yahudi gibi gayrimüslim ticaret burjuvazisinin elinde olduğu büyük liman kentlerinde daha da belirgindi.

Liberalizmin, *ittihâd-ı anâsır* (unsurların birliği) ilkesini güçlendirerek imparatorluğu kurtarma hedefi Balkan Savaşları (1912-1913) ile kesin olarak suya düşmüştür¹¹. Bu yıkım, İTC liderlerini, *hukûk-ı beşer* (insan hakları) esaslı Osmanlıcılık idealinden vazgeçerek, Türk kimliğini merkeze alan radikal bir milliyetçiliğe ve Türk unsurunu aslî vasfında ihya etme hedefine yönlendirmiştir¹². Bu ideolojik değişim, iktisâdî alanda da Millî İktisat’a geçişi kaçınılmaz bir *hayatta kalma stratejisi* haline getirmiştir.

Balkan yenilgisi sonrası güçlenen “Türkçülük” ve “Millî İktisat” felsefesi, Birinci Dünya Savaşı’nın sunduğu olağanüstü şartlar sayesinde, iktisâdî bağımsızlık yolunda en köklü adımı atma fırsatını bulmuştur. Kapitülasyonlar, 16. yüzyılda verilmeye başlanmış, ancak iki asır geçmeden Osmanlı Devleti’nin hem ekonomisine hem de bağımsız yapısına çok ciddi zararlar veren bir *bela* halini almıştı. 8 Eylül 1914 tarihinde Said Halim Paşa (1864-1921) başkanlığında toplanan hükümet, Adliye Nâzırı Pîrîzâde İbrahim Ethem Bey’in başkanlığındaki komisyonun kararıyla, Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını kamuoyuna ilan etmiştir¹³. Bu karar, Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyıldan beri ortadan kaldırmak istediği ve 1856 Paris Kongresi’nde dahi sonuç alamadığı bir prangayı söküp atması anlamına geliyordu. Kapitülasyonların bu şekilde kaldırılması Millî İktisadın en somut politik bir zaferidir.

¹⁰ Osmanlı Devleti’nin Birleşik Krallık ile İstanbul’un Baltalimanı semtinde 16 Ağustos 1838 tarihinde imzaladığı ticaret antlaşması hakkında geniş bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul 2014, s. 97-102, 163; aynı müellif, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2012, s. 29-37; Mübahat S. Kütükoğlu, “Baltalimanı Muahedesi”, *TDV, İA.*, c. 5, İstanbul 1992, s. 38-41. Ayrıca Balta Limanı Antlaşması’nı geniş bir şekilde işleyen müstakil bir çalışma için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK Ankara 2022, s. (özellikle) 119-268.

¹¹ Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Anadolu’ya yapılan göçler ve bu nüfusun tarımsal yapılar üzerindeki etkisi hakkında bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 102-103.

¹² Vural, *a.g.m.*, s. 112.

¹³ Kapitülasyonların kaldırılması ve ilgili ülkelerin vermiş oldukları tepkiler hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3/1, TTK Ankara 1991, s. 149-173; Halil İnalcık, “İmtiyâzât”, *TDV, İA.*, c. 22, İstanbul 2000, s. 252.

Kapitülasyonların kaldırılması, o dönemin gazetelerinde ve belgelerinde belirtildiği üzere, halk arasında büyük bir sevinçle karşılanmış, İstanbul ve Anadolu'da gösteriler düzenlenmiştir. Hatta Mebus Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey (1875-1957)'in de aralarında bulunduğu İttihadçılar bu günü *İd-i Millî* (Millî Bayram) olarak kutlanması için çağrıda bulunmuştur¹⁴. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte, Düyûn-ı Umûmiyye'nin faaliyetleri askıya alınmış¹⁵ ve yabancı şirketlerin faaliyetleri devlet denetimine alınarak Türk-Müslüman şirketlere ayrıcalıklı bir konum sağlanmıştır.

Millî Burjuvazi Oluşturma Çabası ve “Harp Zengini” Krizi

Millî İktisat politikasının temel amacı; gayrimüslim unsurun iktisâdî etkinliğini kırıarak ve Müslüman-Türk halkı ticarete ve girişimciliğe alıştırarak hâkim unsura dayalı bir burjuvazi tipi geliştirmektir¹⁶. Bilindiği üzere, Osmanlı toplum yapısında gayrimüslim unsurlar, sahip oldukları kültürel ve dilsel sermayeyi etkin biçimde kullanarak ekonomik sahada belirgin bir üstünlük elde etmişlerdir. Özellikle Batılı tüccarlarla aynı inanç havzasını paylaşmaları ve Batı dillerine hâkim olmaları, onları uluslararası ticaret ağlarına daha kolay entegre edebilme imkânına kavuşturmuştur¹⁷. Osmanlı iktisâdî geleneğinde ticaretin ağırlıklı olarak gayrimüslim kesimin elinde bulunması, bu grupların Batı kapitalist sistemiyle doğal bir uyum geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

Bu durum, özellikle 19. yüzyılda Batı ile artan ekonomik ilişkiler ve kapitülasyonların genişlemesiyle birlikte, Müslüman Osmanlı zanaatkârı ve esnafı açısından ciddi bir dezavantaj doğurmuştur. Geleneksel üretim biçimleriyle hareket eden Müslüman kesim, rekabetçi piyasa

¹⁴ Kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili halkın tepkileri hakkında bkz. Mustafa Fırat Gül, “Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dâir Bazı Tespitler”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Yıl: 3 (2021), Sayı: 5, s. 741-745.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Faruk Yılmaz, *Osmanlı'nın Borç Batağı Düyûn-ı Umûmiye*, İstanbul 2011, s. 110-136.

¹⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum*, İstanbul 1995, s. 7; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, İstanbul 2017, s. 132-141.

¹⁷ Ömer Faruk Temizgül, “İttihad ve Terakkî Hükümeti Döneminde Liberal İktisat ve Millî İktisat Politikaları (1908-1918)”, *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, c. 2, Sayı: 2, Yıl: 2021, s. 40.

anlayışına yeterince adapte olamadığından, zamanla ekonomik güçten ve mülkiyetten uzaklaşma sürecine girmiştir. Dolayısıyla modern kapitalist düzenin ortaya çıkardığı yeni iktisâdî şartlar, Müslüman unsurlar açısından yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ahlâkî yozlaşmayı¹⁸ ve toplumsal bir çözölmeyi de beraberinde getirmiştir¹⁹.

İşbu amaçla İttihad ve Terakkî, savaş ekonomisinin meydana getirdiği karmaşa ortamını fırsat bilerek, devletin iktisâdî yaşama doğrudan müdahale ettiği bir *savaş devletçiliği* modelini uygulamıştır. Partinin yarı resmî organı *İktisâdiyât Mecmuası*, millî iktisat öğretisinin kuramsal zeminini sağlarken, Hamal Esnafı Kethüdası Kara Kemal Bey (1868-1926) liderliğinde kurulan *Hey'et-i Mahsûsa-i Ticâriye* dış ve iç ticareti denetim altına almıştır. *Hey'et*, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlenmiş; ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütlemiştir. *Hey'et-i Mahsûsa-i Ticâriye*, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirir; “Millî” anonim şirketler için gerekli fonlar bu heyetin bünyesinde oluşur²⁰. Piyasayı ellerinde tutmaları için Müslüman esnafa pay senedi devredilerek *Millî Mahsûlât* ve *Millî Kantâriye* gibi anonim şirketler hızla kurulmuş ve büyümeleri sağlanmıştır²¹.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti’nde ekonomik düşünce ve politika alanında önemli bir yön değişimi yaşanmıştır. Savaş şartlarının zorlayıcı etkisi, devletin “millî iktisat” anlayışını benimsemesine yol açmış; bu doğrultuda özellikle “millî” bankacılık fikri ön plana çıkmıştır. Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılıktan kurtulabilmesi ve mâlî egemenliğini yeniden tesis edebilmesi için, yabancı sermayeli Osmanlı Bankası’nın yerini alabilecek “millî sermaye”ye dayalı bir devlet bankasının kurulması artık zaruret olarak görölmüştür. Ne var ki, Osmanlı Bankası’nın devlet bankası statüsündeki ayrıcalıklı konumu 1925 yılına kadar sürmüştür. Babîâli, kapitülasyonların kaldırılması sonrasında zaten gerginleşen uluslararası mâlî çevrelerle

¹⁸ Harp yıllarında açlık ve sefaletin kadınlar üzerindeki etkisi ve yol açtığı gayrimeşrû durumlarla ilgili bkz. Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, (Haz. Yusuf Turan Günaydın), TTK Ankara 2011, s. 290-293. Ayrıca bkz. a. mlf., “Harp ve Kadın”, *Yeni Gün*, Sayı: 26 (2 Eylül 1939), s. 4.

¹⁹ Mithat Kadri Vural, “Savaş Yıllarında Millî Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak ‘Harp Zenginleri’ Ve Buna Yönelik Eleştiriler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Yıl: 2016, s. 110-11.

²⁰ Zafer Toprak, “Millî İktisat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1992, s. 744.

²¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, İstanbul 2018, s. 233.; Vural, *a.g.m.*, s. 117.

ilişkileri daha da zedelememek adına, banka ile mevcut sözleşmesini feshetmekten uzun süre kaçınmıştır. Bu tutum, bir yandan mâlî istikrarı koruma arzusunu, diğer yandan dış baskılardan çekinmeyi yansıtmaktadır.

Buna rağmen, Osmanlı yönetimi, iktisâdî bağımsızlığın temeli olarak gördüğü “millî” bir bankanın kurulmasında ısrarcı olmuş ve bu kurumun zamanla devlet bankasına dönüşmesi planlanmıştır. Nihayet 1917 yılının başlarında, Anadolu’da hâkim unsura dayalı bir burjuvazinin gelişmesine katkı sağlamak amacıyla 4 milyon liralık sermaye ile Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası kurulmuş; böylece hem Osmanlı Bankası’nın işlevini kademeli olarak devralacak hem de millî ekonominin kurumsal altyapısını oluşturacak yeni bir mâlî yapı hayata geçirilmiştir²². Bu girişim, savaş yıllarında Osmanlı iktisat politikasının millîleştirilmesi yönündeki en somut adımlardan biri olarak tarihe geçmiştir.

Ancak İttihadçıların bu burjuvazi oluşturma çabası, beraberinde Harp Zengini (*War Profiteers*) adı verilen yoz bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan, “spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kurusu denkleştiren parasını mala yatırmıştır. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa işlerliğini yitirmiş, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaşmış, mal darlığı daha da belirginleşmiştir. Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklenmiştir. Ancak, diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak sakıncalı bir finansman yolunu izleyen Bâbîâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kalmıştır.”²³

²² Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası’nın kuruluşu ve işleyişi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995, s. 59-71. Ayrıca bkz. Haluk Şengül, “Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası’nın Kuruluşunda Mâlîye Nazırı Cavit Bey’in Rolü”, *Universal Journal of History and Culture*, Yıl: 2021, Sayı: 3, 163-187.

²³ Toprak, *a.g.mad.*, s. 746-747. Bu spekülasyonlarla mücadeleyi yürütmek üzere sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa’nın başkanlığında, Mebusan Meclisi Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey, Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşâviri Osman Bey ve İttihad ve Terakkî Cemiyeti Genel Merkezi üyelerinden Doktor Nâzım ve Resûhî beylerden oluşan “Men‘-i İhtikâr Hey’eti” kurulmuştur. Bkz. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 113-114.

Savaşın ortaya çıkardığı enflasyonist ortamda ve arz-talep dengesinin çöktüğü piyasada, devlet, sermaye birikimini hızlandırmak amacıyla spekülâtif kazançlara tolerans tanımıştır. O kadar ki, Mâliye Nâzırı Câvid Bey, 3 Mart 1917 tarihli bütçe konuşmasında “gayrimeşrû yollardan hâsıl olsa dahi, millî sermayenin ticaret sahasında nemâlandırılmasını memnûniyetle karşıladığını” beyandan çekinmemiştir²⁴. Bu durum, *vagon ticareti* gibi yollarla olağanüstü servetler kazanan, ancak görgüsüzlük, sefahat ve yolsuzlukla anılan bir sınıf meydana getirmiştir. Refik Halit Karay (1888-1965) ve Kâzım Şinasi (1888-1964) gibi yazarlar bu türedi zenginleri *asalaklara* ve *tifüslü bite* benzetirken²⁵, *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman bu zenginleri *hava oyunları*yla para kazanan ve sefahat içinde tüketen üçüncü tür zenginler olarak sınıflandırmıştır²⁶. İttihadçıların bu eylemleri, Cemiyetin içinden gelen ve ilk zamanlarda “o zamanın anlayışına göre millî iktisat demek Türk milleti arasında ticaret ve iktisâdî teşebbüs hareketini uyandırmak, Türkleri iktisâdî işlere alıştırmak demektir”²⁷ anlayışında olan) Muhittin Birgen (1885-1959) tarafından dahi, *Türklerle ticaretten ziyâde vazîfeye hıyânet sûretiyle para kazanmayı öğrettiği gerekçesiyle* eleştirilmiştir²⁸.

Liberal ve Milliyetçi Paradigmanın Zıtlıkları

Liberalizm ve Millî İktisat arasındaki ayrım, Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun rolüne dair temel felsefî farklılıklardan kaynaklanmıştır, ancak uygulamada her iki akım da pragmatik esneklikler göstermiştir.

Mehmet Câvid Bey’in savunduğu liberalizm, bireyin çıkarını ve serbest rekabeti esas alırken, List’in doktrininden beslenen Millî İktisat, kolektif vicdanı, ulusal çıkarı ve korumacılığı

²⁴ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Ankara 1994, s. 131-132.

²⁵ *Yeni Mecmua*’nın yazarlarından olan Kâzım Şinasi, “Harp Zenginleri” başlıklı yazısında; “Harp zengini denince hatırmıza harp esnasında ve harpten tevellüd eden fevkalâde haller içinde biraz ihtikâr ile biraz da meşrû olamayan vasıtalarla büyük büyük servetler kazanmış adamların” geldiğini belirtir. Bkz. Kâzım Şinasi, “Harp Zenginleri”, *Yeni Mecmua*, 4 Nisan 1918, Sayı: 38, s. 237’den naklen Vural, *a.g.m.*, s. 121.

²⁶ Ahmet Emin (Yalman), “Harp Zenginliğinin Nevileri”, *Vakit*, 20 Nisan 1918, Sayı: 181, s. 1’den naklen, Vural, *a.g.m.*, s. 122.

²⁷ Vural, *a.g.m.*, s. 115.

²⁸ Vural, *a.g.m.*, s. 119.

mutlaklaştırmıştır. Câvid Bey, dış ticarete ülkelerin uzmanlaşmasını ve karşılaştırmalı üstünlük ilkesini benimseyerek, List'in "bir milletin hem çiftçi hem sanatkâr hem de tacir olması gerektiği" yönündeki korumacı görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre sanayide çeşitliliğe gerek yoktu, zira bilimsel yöntemlerle geliştirilecek tarım, ülkeyi refaha kavuşturmaya yeterdi. Câvid Bey'in mâliye politikaları da bu liberalizmin izlerini taşır; servet birikimini teşvik etmek adına, zenginlerden yüksek pay almak yerine, vergilerin büyük çoğunluktan azar azar toplanması gerekir düşüncesindedir.

Millî İktisat ise tam aksine, Osmanlı toplumunda Müslüman-Türk unsurun sadece asker ve memur, gayrimüslim unsurun ise sanatkâr ve tüccar olduğu çarpık *etnik işbölümü* yapısının ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir. Ziya Gökalp, *milli tesânüdün* (ulusal dayanışma) güçlenmesi için işbölümünün ancak *müşterek vicdana* sahip bir toplumda oluşması gerektiğini belirtmiş, bu nedenle Millî İktisat'ın amacının Türk unsuru ticaret, bankacılık ve sanayiye atılmaya teşvik etmek olduğunu vurgulamıştır²⁹. Millî İktisat, bu amaçla jandarma devlet ilkesini terk ederek, ekonomiyi güdümlleyen ve yönlendiren devlet iktisâdiyâtı modelini benimsemiştir.

Solidarizm Çözümü ve Câvid Bey'in Pragmatizmi

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı derin iktisâdî sarsıntı, Osmanlı düşünce dünyasında "millî iktisat" anlayışının solidarist (dayanışmacı) bir yönelim kazanmasına zemin hazırlamıştır. Savaş yıllarında giderek artan enflasyon, üretim darboğazı ve toplumsal kargaşa karşısında İttihatçı yönetim, bu krizleri yalnızca ekonomik sebeplerle açıklamanın yetersiz olduğunu düşünmüş; aksine, buhranın temelinde ahlâkî ve toplumsal çözülmenin bulunduğunu ileri sürmüştür. Böylece mesele, iktisâdî olmaktan ziyade sosyolojik bir problem olarak değerlendirilmiştir.

²⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, (Haz. Mustafa Özsarı), İstanbul 2015, s. 16-17.

Bu dönemde, toplumsal düzenin yeniden inşasına dair çeşitli fikirler gündeme gelmiş; özellikle dayanışmaya dayalı yeni bir toplum modeli olarak “halkçılık” düşüncesi benimsenmiştir. II. Meşrûtiyet dönemi halkçılığı, toplumsal gelişimin tarihsel evrelerini “sınıf devri” ve “meslek devri” olarak iki aşamada açıklamıştır. Buna göre, “sınıf devri” siyasal halkçılığın, yani siyasal demokrasinin belirleyici olduğu bir aşamayı ifade ederken; “meslek devri”, bu aşamada ortadan kaldırılamayan iktisâdî tabakaların -başka bir deyişle sınıf farklılıklarının- meslek esasına dayalı bir örgütlenme biçimiyle dengelenmesini öngörür. Böylece, “meslek devri”nin hâkim olduğu toplumda artık sınıflar değil, üretim ve hizmet temelli meslekî zümreler belirleyici rol oynayacaktır.

Bu anlayışa göre, yeni toplumsal düzende “semye, kast, tarîk, ocak, sınıf diye bir takım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar”a yer olmayacaktır. Toplum, birbirine organik bağlarla bağlı meslekî birliklerden meydana gelen bir bütün olarak tasavvur edilmiştir. Bu yönüyle halkçılık, savaşın son yıllarında ekonomik yıkımın yanı sıra sosyal çözülmeye de bir tepki olarak doğmuş; bireyler arasındaki rekabeti değil, dayanışmayı esas alan bir toplumsal organizma modeli önermiştir. Meslek zümreleri ise bu organizmanın hayati fonksiyonlarını üstlenen organlar olarak görülmüş; böylelikle “solidarist doğrultu”, hem iktisâdî hem de ahlâkî bir ıslah hareketi şeklinde anlam kazanmıştır³⁰.

Tekin Alp’in öncülük ettiği Solidarizm (Tesânüdcülük), Millî İktisat’a teorik bir esneklik katmıştır. Solidarizm, bireycilik ve toplumculuk arasında uzlaşma arayarak, sınıflı toplumları mesleki örgütlenmeye dayalı meslek devri ile aşmayı hedeflemiş, böylece toplumsal hayatı düzenleyen *İctimâî Siyaset* kavramını ön plana çıkarmıştır. Tekin Alp’e göre, bu *üçüncü yol* formülü, Almanların sosyal demokrat fikirlerinden ve Fransız toplumbiliminden esinlenerek, sosyal kalkınmayı sağlayacaktı.

³⁰ Toprak, *a.g.mad.*, s. 748.

Öte yandan, sıkı bir liberal olan Mehmet Câvid Bey bile, devlet adamlığı vazifesinin gerektirdiği durumlarda teorik ilkelerinden uzaklaşarak pragmatik liberallik sergilemiştir. Liberalizmin tekellciliğe karşı çıkan bir uygulama olmasına rağmen, Câvid Bey, Türk petroleri hususunda tekel kurulması için devletin müdahalesini elzem görmüş, ayrıca Almanlarla ortak inşaat şirketi kurulmasına mutabakat sağlamıştır. Bu durum, Câvid Bey'in 1920 tarihli günlüğünde kendisini "liberal fakat *müessesât-ı mevcûdeye riâyetkâr bir muhâfazakâr*" olarak tanımlamasıyla özetlenebilir. Bu ikili tutum, geç Osmanlı iktisâdî düşüncesinde, saf bir ideolojik çizgiden ziyade, mâliyenin kurumsal zayıflığı ve dış baskılar karşısındaki karma ekonomi ihtiyacının bir yansıması olarak okunabilir.

Sonuç

İttihad ve Terakkî dönemi (1908-1918), Osmanlı Devleti'nun ideolojik olarak kozmopolit liberalizmden iktisâdî milliyetçiliğe doğru kesin bir geçiş yaptığı ve ulus-devletin iktisâdî temellerini atmaya çalıştığı, kritik bir on yılı temsil etmektedir. Mehmet Câvid Bey'in temsil ettiği liberal iktisat politikası, imparatorluğun ilk yıllarında serbestiyet ve bireysel girişimciliği vurgulasa da, Müslüman-Türk unsurun iktisâdî hayata yeterince katılamaması ve Balkanlar'daki toprak kayıplarının meydana getirdiği *varoluşsal tehdit* nedeniyle inandırıcılığını yitirmiştir.

Kriz ortamının zorunlu kıldığı "Millî İktisat" politikası ise, "Alman modeli"nden ve "Solidarizm" öğretisinden aldığı ilhamla, Müslüman-Türk ticaret ve sanayi sınıfını (millî burjuvazi) devlet eliyle vücuda getirmeyi ve iç ve dış ticareti bu unsurun hâkimiyeti altına sokmayı hedeflemiştir. Bu politikanın en önemli başarısı, ülkenin bağımsızlığına asırlarca zarar vermiş olan Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması olmuştur.

Ancak bu topyekûn Millî İktisat çabası, Birinci Dünya Savaşı'nın *savaş ekonomisi* ve enflasyonist şartlarında, Kara Kemal gibi figürlerin öncülüğünde yürütülen hızlı sermaye birikimi süreçleriyle birlikte, spekülasyona ve ranta dayalı Harp Zengini sınıfını ortaya çıkarmıştır. Kemal Tahir'in de

analiz ettiği gibi³¹, devletten bağımsız, rekabetçi ve risk alan Batı tipi bir burjuva yerine, devlete bağımlı, rant odaklı bir zengin sınıfı oluşturulmuştur. Bu durum, Millî İktisat'ın ideolojik hedefleri ile pratik sonuçları arasındaki derin çelişkiyi gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak; İttihadçıların Millî İktisat politikaları (Kapitülasyonların kaldırılması, millî bankacılık, korumacılık), Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesi olan Devletçilik ilkesinin ve merkeziyetçi ulus-devlet yapısının iktisâdî zeminini oluşturmuştur. Câvid Bey'in liberalizminin dahi zorunlu durumlarda devlet müdahalesini kabul etmesi, bu dönemin iktisâdî ikilemini "liberal müdahalecilik" ekseninde somutlaştırmış ve Türkiye'nin ekonomik tarihinde *özerk piyasa* ile *devletin güdümleyici rolü* arasındaki bitmeyen tartışmanın temellerini atmıştır.

³¹ Kemal Tahir, *Notlar/Çöküntü*, "Burjuva ile zengin Arasındaki Farkı Artık Seçelim", (Haz. Cengiz Yazoğlu), c. 12, İstanbul 1992, s. 14-18; a. mlf, *Notlar/Osmanlılık/Bizans*, (Haz. Cengiz Yazoğlu), c. 10, İstanbul 1992, s. 332-337. Ayrıca Kemal Tahir'in dönemin sosyal, siyâsî, iktisâdî ve ahlâkî durumunu anlatan şu romanları tarihî birer ibret vesikasıdır; Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, İstanbul 2014; Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul 2013; Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul 2012.

KAYNAKÇA

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3/1, TTK Ankara 1991.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, (Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar), c. 1-4, TTK Ankara 2014.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Ankara 1994.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, (Haz. Mustafa Özseri), İstanbul 2015.

Gül, Mustafa Fırat, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, Yıl: 3 (2021), Sayı: 5, s. 733-754.

Günay, Zeynep, "Geç Osmanlı Dönemi Modern İktisadi Yaklaşımlar: Mehmet Câvid Bey Örneği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 10 (2025), Sayı: 2, s. 1820-1855.

İlkin, Selim, "Mehmed Câvid Bey", *TDV, İA.*, c. 7, İstanbul 1993, s. 175-176.

İnalcık, Halil, "İmtiyâzât", *TDV, İA.*, c. 22, İstanbul 2000, s. 245-252.

Kahraman, Alim, "Yeni Mecmua", *TDV, İA.*, c. 43, İstanbul 2013, s. 428-430.

Kandemir, Feridun, *İzmir Suikastının İçyüzü*, Ankara 1955.

Karay, Refik Halid, *Bir Ömür Boyunca*, (Haz. Yusuf Turan Günaydın), TTK Ankara 2011.

_____, "Harp ve Kadın", *Yeni Gün*, Sayı: 26 (2 Eylül 1939), s. 4.

Kılıç, Murat, "Tekinalp", *TDV, İA.*, (c. EK-2), Ankara 2019, s. 586-587.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Baltalimanı Muahedesi", *TDV, İA.*, c. 5, İstanbul 1992, s. 38-40.

_____, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK Ankara 2022.

Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, İstanbul 2017.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994.

_____, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2012

_____, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul 2014.

Şengül, Haluk, “Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın Kuruluşunda Mâliye Nazırı Cavit Bey'in Rolü”, *Universal Journal of History and Culture*, Yıl: 2021, Sayı: 3, 163-187.

Tahir, Kemal, *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul 2012.

_____, *Kurt Kanunu*, İstanbul 2014.

_____, *Notlar/Çöküntü*, (Haz. Cengiz Yazoğlu), c. 12, İstanbul 1992.

_____, *Notlar/Osmanlılık/Bizans*, (Haz. Cengiz Yazoğlu), c. 10, İstanbul 1992.

_____, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul 2013.

Temizgül, Ömer Faruk, “İttihad ve Terakkî Hükümeti Döneminde Liberal İktisat ve Millî İktisat Politikaları (1908-1918)”, *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, c. 2, Sayı: 2, Yıl: 2021, s. 38-46.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995.

_____, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995.

_____, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum*, İstanbul 1995.

_____, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, İstanbul 2018.

_____, “Milli İktisat”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1992, s. 744.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 2, İstanbul 2010.

Vural, Mithat Kadri, “Savaş Yıllarında Millî Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak ‘Harp Zenginleri’ Ve Buna Yönelik Eleştiriler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Yıl: 2016, s. 109-131.

Yılmaz, Faruk, *Osmanlı'nın Borç Batağı Dünyın-ı Umûmiye*, İstanbul 2011, s. 110-136.